

УДК 316.344.2:[316.454.3 +316.343.63]

О. Рахманов, д-р соціол. наук, проф.
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, Київ

ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ СОЛІДАРНОСТІ, КОЛЕКТИВНИХ ДІЙ ТА КОНФОРМІЗМУ В РОБІТНИЧОМУ СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНИ

У статті аналізується вплив способу виробництва матеріального життя на солідарність та колективні дії робітників. Аналіз виявив галузеву поляризацію поглядів між традиційним індустріальним пролетаріатом та новітнім обслуговуючим пролетаріатом. Класова свідомість українських робітників гальмується патерналістським характером відносин з адміністрацією вітчизняних підприємств (як державних, так і приватних), тоді як праця на підприємствах з іноземним капіталом сприяє активістському типу політичній свідомості. Зростання доходу робітників спрямовує їх до конструктивних методів вирішення суперечок із адміністрацією і водночас нівелиює їхню готовність до протестних дій. Натомість низький рівень доходів сприяє відчуженості у робітничому середовищі.

Ключові слова: робітничий клас, солідарність, колективні дії, конформізм

Вступ. Пошук чинників подолання пасивності робітничого класу за умов капіталістичної трансформації та формування адекватних ринковим моделям форм трудової поведінки, змушує дослідників до необхідності виявлення сприятливих проявів соціально-економічних умов готовності робітників об'єднувати зусилля на захист своїх інтересів шляхом колективних дій. Сучасна пролетаризація набула вигляду зростання не стільки кількості працівників фізичної праці, скільки обслуговуючого пролетаріату, а саме низькооплачуваних фрілансерів, торговців, працівників барів, ресторанів, служби охорони тощо. Саме цей факт потребує порівняння проявів солідаризації в обслуговуючій сфері та традиційних індустріальних сферах. Крім цього, технологічні зміни, динаміка структури економіки, наслідки міграції створили надлишок працівників низької кваліфікації, що становлять вагомий сегмент населення з низькими доходами. Їхня періодична робота та неповний робочий час можуть впливати на їхню класову солідарність, роблячи її відмінною від класової солідарності робітників, які працюють на постійній основі. Таким чином, існує потреба з'ясувати економічні чинники солідарності, колективних дій та конформізму в робітничому середовищі України.

Проблема солідаризації в робітничому середовищі сучасної України залишається малодослідженою. В науковій літературі фіксуються лише окремі вияви політичної свідомості українських робітників. Зокрема, зафіксовано слабкі зв'язки між класовою позицією, до якої входять робітники, та задоволеністю економікою, урядом, демократією та ціннісними орієнтаціями на багатство, плюралізм, творчість, визнання, правила [Куценко, 2006: с. 110–111]. Констатується, що класова боротьба на Україні поки що зводиться до підвищення добробуту в обмін на класовий мир [Симончук, 2012]. Встановлено, що неприйняття робітниками свого пригнобленого становища поєднується з недостатньою раціоналізацією причин такого соціального порядку, з громадською пасивністю. Ліві ідейно-політичні орієнтації робітників не обов'язково ведуть до електорального вибору за ліві партії [Рабочий клас України, 2014: с. 295]. З іншого боку, зафіксовано елементи обуржуазнення політичної свідомості кваліфікованих робітників України, які є основою можливої політичної спілки з дрібнобуржуазними політичними партіями [Рахманов, 2015].

Соціологічна інтерпретація феномену соціальної солідарності засновується навколо готовності людини активно відстоювати свої інтереси спільно з представниками своєї чи іншої соціальної групи. У вітчизняному довіднику "Соціологія: короткий енциклопедичний словник" поняття соціальної солідарності інтерпретується як "спільність поглядів, інтересів, активне співчуття певним вчинкам, ідеям, думкам, цінностям, узгодженість у виступах і діях індивідів, груп, класів, націй, зумовлені статусними, економічними, соціально-культурними та іншими детермінантами" [Городяненко, Тарасенко, 1998: с. 488]. Класову солідарність робітників слід роз-

глядати як окремий вимір політичної свідомості, який пов'язаний з їхньою самоідентифікацією та ототожненням у соціальному просторі зі "своїми" на відміну від "чужих". У марксистському тлумаченні процесів формування людської свідомості, і класової солідарності, зокрема, визначальними проголошувалися матеріальні, передусім економічні чинники. Робився наголос на тому, що саме спосіб виробництва матеріального життя обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Причому при формуванні суспільної свідомості ключову роль відіграють виробничі відносини, характер яких визначається формами власності на засоби виробництва [Маркс, Енгельс, 1955: с. 133]. Ідеологічний зміст політичної свідомості клас визначав на ґрунті своїх матеріальних умов існування та відповідних суспільних відносин. Крім цього К.Маркс зафіксував два протилежні стани класової свідомості – "клас у собі" та "клас для себе": від неусвідомлення своїх корінних, об'єктивних інтересів, відсутності власної організації та соціально-політичної програми до їхнього усвідомлення та набуття політичної суб'єктності.

У цьому контексті важливими стають декілька проявів солідарності. Готовність до колективних дій як втілення солідаризації характеризується кооперативним виміром соціальної активності, який увиразнює здатність людей співпрацювати. Зумовленість кооперативної діяльності пов'язана зі змістом мети: чим більш специфічною є мета, тим менша ймовірність об'єднання людей задля її втілення. Кооперація однодумців доцільна задля втілення довготермінових цілей, оскільки групова співпраця є ефективнішою за індивідуальні зусилля [Резнік, 2011: с. 44–46]. Зокрема, ціннісно-нормативний вимір солідарності передбачає наявність норм та цінностей, які виражають єдність та колективну форму втілення робітничих інтересів. Іншим виміром є об'єкти солідарності, а саме групи чи індивіди, якими робітники готові об'єднувати свої зусилля. Далі йдуть способи солідаризації робітників, а саме форми колективних дій, завдяки яким найбільш ефективно захищаються свої інтереси та права. Останнє вказує на змістовний вимір колективних дій: за що робітники згодні брати участь в різних колективних акціях, в тому числі й протестних. І нарешті, важливим є з'ясування проблем солідаризації та готовності до колективних дій, а саме можливих причин конформізму, які існують в робітничому середовищі.

Беручи на озброєння марксистську методологію вивчення чинників політичної свідомості, основними завданнями статті є з'ясування зв'язку між способом виробництва матеріального життя робітників (галузь економіки, форма власності підприємства, дохід, кваліфікація), з одного боку, та проявів їхньої солідарності і колективних дій, з іншого.

Опис даних. Емпіричною базою дослідження економічних чинників проявів солідарності та колективних дій в

робітничому середовищі є загальнонаціональне опитування "Стан, проблеми і перспективи робітничого класу в системі соціально-економічних відносин сучасного українського суспільства" (N=1800), яке було проведене Інститутом проблем соціалізму спільно з Інститутом соціології НАН України та центром "SOCIS" у вересні-жовтні 2013 року.

Респондентами опитування стали працівники чотирьох галузей: транспорту і зв'язку (N=270), будівництва (N=183), торгівлі, ремонту і послуг (N=267) та промисловості (N=1080). Серед інших показників економічних чинників використовувалася змінна, яка визначає форму власності підприємства: в даному випадку використовувалися лише ті альтернативи, які мали достатні кількісні наповнення для статистичного аналізу, а саме – приватне підприємство (N=879), приватне підприємство за участю іноземного капіталу (N=227), державне/комунальне підприємство (N=409) та підприємство зі змішаною формою власності (N=191). Показник доходу вимірювався за інтервальною шкалою: 1 – до 1147 грн.; 2 – 1148-1720 грн; 3 – 1721-2294 грн; 4 – 2295-2868 грн; 5 – 2869-3441 грн; 6 – 3442-4588 грн; 7 – 4589-5735 грн; 8 – 5736-6308 грн; 9 – 6309-6882 грн; 10 – 6883-7455 грн; 11 – 7456-8029 грн; 12 – 8030 грн і більше. Показник кваліфікації вимірювався за порядковою шкалою: 1 – висококваліфікований робітник; 2 – кваліфікований робітник; 3 – малокваліфікований робітник; 4 – різноробочий, підсобний робітник.

Методи дослідження. Для визначення проявів солідарності та колективних дій робітників залежно від галузі та форми власності підприємства використано метод статистичної експертизи двовимірних таблиць [Паніна, 1996: с.184–190]. Для оцінювання зв'язку між інтервальною шкалою нормативного виміру солідарності та мікроекономічними чинниками неперервна змінна доходу та порядкова змінна кваліфікації вираховувався коефіцієнт рангової кореляції Спірмена. Для оцінювання зв'язку між дискретною та неперервною змінною бу-

ло обчислене кореляційне відношення – коефіцієнт Ета (η). Коефіцієнт Ета є несиметричним і набуває значень від 0 (відсутність зв'язку, відсутність впливу) до 1 (повний зв'язок, повний вплив) [Горбачик, Сальнікова, 2008: с. 72]. Зокрема, інтервальна змінна доходу та порядкова змінна кваліфікації розглядалися як чинники (незалежні змінні), що впливають на дискретну змінну прояву певної форми солідаризації чи колективної дії (залежна змінна). Для обчислення коефіцієнта рангової кореляції Спірмена та кореляційного відношення Ета використано пакет SPSS.

Отримані результати

Нормативний вимір солідарності

В переліку ціннісно-нормативних тверджень, з якими в ході опитування пропонувалося визначитися українським робітникам, виявилися ті, що визначають нормативний вимір солідарності в робітничому середовищі (див. табл. 1). Розуміння того, що слід триматися разом, бо поодиночці нічого не доб'єшся, притаманне більшості українських робітників: 70,2% в цілому згодні з цим твердженням. Натомість із твердженням, що лише в робітничому середовищі можна відчути справний колективізм та солідарність, погодилися майже половина респондентів (у цілому 49,5%). Ціннісно-нормативна позиція відчуженості притаманна менше половині робітників України: в цілому 46,3% респондентів погодилися з тим, зараз такий час, що кожен сам за себе, бо інакше не виживеш.

Разом з тим, виявилось, що третина опитаних – 32,5% (N = 586) – одночасно згодні з двома протилежними за змістом твердженнями "зараз дуже важливо робітникам триматися разом; поодиночці нічого не доб'єшся" та "зараз такий час: кожен сам за себе, інакше не виживеш". А чверть респондентів – 24,5% (N = 441) – одночасно згодні з протилежними за змістом твердженнями "зараз такий час: кожен сам за себе, інакше не виживеш" та "тільки в робочому середовищі можна відчути справний колективізм і солідарність".

Таблиця 1

Відповіді робітників України на запитання щодо солідарності в робітничому середовищі

Варіанти відповіді	Зараз дуже важливо робітникам триматися разом. Поодиночці нічого не доб'єшся		Зараз такий час: кожен сам за себе, інакше не виживеш		Тільки в робітничому середовищі можна відчути справний колективізм і солідарність	
	N	%	N	%	N	%
Не згоден	67	3,7	239	13,3	216	12,0
Скоріше не згоден	141	7,8	381	21,2	231	12,8
Важко відповісти	329	18,3	348	19,3	462	25,7
Скоріше згоден	704	39,1	471	26,2	623	34,6
Згоден	559	31,1	361	20,1	268	14,9

Галузевий розподіл відповідей щодо солідарності у робітничому середовищі показав сталі розбіжності. Так, підтримка об'єднаних тверджень "зараз дуже важливо робітникам триматися разом; поодиночці нічого не доб'єшся" (75,1%) та "тільки в робочому середовищі можна відчути справний колективізм і солідарність" (52,9%) найбільше простежується серед робітників промисловості, найменше – серед працівників торгівлі, ремонту та послуг (відповідно – 57,7% та 41,6%). Відтак підтримка індивідуалістської позиції відчуження ("зараз такий час: кожен сам за себе, інакше не виживеш") прогнозовано найменше притаманна тим же робітникам промисловості (41,2%). Така поляризація поглядів між традиційним індустріальним пролетаріатом та новітнім обслуговуючим пролетаріатом черговий раз відтворює вірність постулату про залежність політичної свідомості від способу виробництва.

Двовимірний аналіз відповідей щодо солідарності у робітничому середовищі залежно від характеру власності підприємства також зафіксував відмінності. Найвищі показники підтримки твердження, що слід триматися разом, бо поодиночці нічого не доб'єшся, та найнижчі показники підтримки позиції індивідуалістської відчуженості більшою мірою притаманна робітникам приватних підприємств за участю іноземного капіталу (відповідно – 77,1% та 39,2%) та державних/комунальних підприємств (відповідно – 75,6% та 42,1%), ніж робітникам приватних підприємств (відповідно – 67,5% та 49,8%) та підприємств зі змішаною формою власності (відповідно – 65,4% та 47,1%). Підтримка твердження, що лише в робітничому середовищі можна відчути справний колективізм та солідарність, притаманна найбільше робітникам державних/комунальних підприємств (57,5%), найменше – робітникам підприємств зі змішаною формою власності (38,2%).

Аналіз зв'язку між відповідями щодо солідарності у робітничому середовищі та мікроекономічними чинниками виявило незначну негативну кореляцію (коефіцієнт рангової кореляції Спірмена $-0,080$; $p < 0,01$) лише між рівнем доходу та твердженням "зараз такий час: кожен сам за себе, інакше не виживеш". Тобто згода з цією нормою відчуженості дещо збільшується із зниженням доходу. Рівень кваліфікації в даному випадку не впливає на ставлення робітників до запропонованих тверджень.

Об'єкти солідаризації. В ході обстеження респондентам було задано питання щодо готовності солідаризуватися з різними соціально-професійними групами зад-

ля відстоювання власних інтересів та прав (див. *табл. 2*). Перш за все звертає увагу велика частка (41,6%) тих, хто вагався з відповіддю це запитання. Це демонструє очевидні проблеми класової солідарності та політичної свідомості в робітничому середовищі України. Очевидно, що частина робітничого класу демонструє низький рівень об'єднального потенціалу. Якщо брати тих, хто виявив певну схильність до солідарності, то майже половина (48,8%) респондентів зазначили про готовність об'єднати свої зусилля з робітниками свого підприємства. Натомість готовність до солідаризації з робітниками інших підприємств задекларували 22,5%.

Таблиця 2

**Відповіді робітників України на запитання
"З ким Ви готові об'єднуватися у відстоюванні своїх інтересів і прав?"**

Об'єкти солідаризації	N	%
З робітниками свого підприємства	879	48,8
З інженерно-технічними працівниками свого підприємства	258	14,3
З робітниками інших підприємств	405	22,5
З сільськогосподарськими робітниками (селянами)	156	8,7
З дрібними приватними підприємцями	99	5,5
Зі студентами	131	7,3
З безробітними	185	10,3
Важко відповісти	749	41,6

Втім, навіть така невелика частка все ж показує певні елементи саме класової свідомості, оскільки варіант готовності солідаризуватися з інженерно-технічними працівниками свого ж підприємства зустрів розуміння лише у 14,3% респондентів. Тобто, для певної частини робітників статус робітника працівників чужого підприємства став ближчим, ніж вищий статус свого ж колеги по роботі. Ще меншу готовність об'єднуватися викликають у робітників представники інших соціальних прошарків. Зокрема, лише 10,3% опитаних підтвердили готовність солідаризуватися з безробітними. Можна вважати, що "класово чужими" для більшості українських робітників є селяни, студенти та дрібні приватні підприємці, оскільки готових солідаризуватися з ними виявили менше 10% – відповідно 8,7%, 7,3% та 5,5%.

Якщо проаналізувати відповіді залежно від галузі зайнятості респондента, то найбільшу готовність солідаризуватися демонструють робітники промисловості, найменшу – працівники торгівлі, ремонту та послуг. Причому найвищі показники солідаризації демонструють робітники промисловості стосовно готовності об'єднатися як з робітниками (55%) та інженерно-технічними працівниками свого підприємства (18,6%), так і з робітниками інших підприємств (25,9%).

Якщо взяти характер власності підприємства, де працюють опитані робітники, то найбільшими частками солідаризації вирізняються робітники приватного підприємства за участю іноземного капіталу. Саме ця група проявила готовність солідаризуватися з представниками не тільки свого класу: найбільші частки готовності до солідаризації спостерігаються стосовно робітників (65,6%) та інженерно-технічних працівників свого підприємства (29,5%), робітників інших підприємств (33,5%) та сільськогосподарських працівників (15%).

Результати кореляційного аналізу між показниками готовності солідаризуватися з різними соціально-професійними групами та рівнем доходу виявили слабку кореляцію в одному випадку: із зростанням доходу збільшується готовність робітників об'єднуватися з інженерно-технічними працівниками ($\eta = 0,192$). Натомість, рівень кваліфікації в цілому не впливає на солідаризацію робітників України.

Форми колективних дій як способи солідаризації робітників

Найбільш дієвою на думку українських робітників є переговори з адміністрацією: цю форму колективних дій позначили половину опитаних (див. *табл. 3*). Ця загальною конструктивна та конвенційна форма виявилася дещо більше поширена серед представників будівельної галузі, транспорту і зв'язку, ніж серед робітників промисловості, торгівлі, ремонту та послуг. Також виявилось що така форма колективних дій найменше притаманна робітникам підприємств зі змішаним типом власності. Набагато меншою підтримкою користуються інші форми колективних дій. Втім, більш ніж п'ята частина робітників вважають ефективною мірою звернення до судових інстанцій. Така форма колективних дій є найбільш популярною серед працівників транспорту і зв'язку, найменше серед представників торгівлі, ремонту та послуг. Якщо брати до уваги розподіл відповідей за формою власності, то знову ж таки виявилось, що ця форма колективних дій найменше притаманна робітникам підприємств зі змішаним типом власності.

Подібна чисельність робітників (п'ята частина) визнала ефективність звернень до ЗМІ. Якщо взяти галузеві відмінності, то двовимірний аналіз зафіксував, що ця форма колективних дій найменш популярною порівняно з іншими галузями виявилася серед представників торгівлі, ремонту та послуг. Цікавим фактом є те, що тих, хто не визначився з відповіддю, найбільше виявилось також серед представників торгівлі, ремонту та послуг. Якщо брати форму власності підприємства, то найбільше невизначених зафіксовано серед приватного підприємства за участю іноземного капіталу та державного/комунального підприємства.

Решта форм колективних дій користуються невеликою популярністю. Примітно, що сюди входять колективні практики звернень до органів влади та її представників. Разом з тим, більшість робітників не вважають ефективними також неконвенційні форми протесту – організація мітингу, пікетів, страйку чи захоплення підприємства. Якщо брати розподіли залежно від галузі та форми власності підприємства, то лише щодо такого способу солідаризації робітників як звернення до Національної служби посередництва і примирення різночесьно вирізняються робітники приватного підприємства за участю іноземного капіталу, серед яких виявилось 19,4% тих, хто визнає за ефективну форму захисту трудових прав звернення до новітнього інституту. Цей фе-

номен підтверджується подібними фактами в Росії, де як зазначає російський соціолог Б.Максимов, зарубіжні корпорації несуть нову культуру цивілізованого вирішення спорів. Тому в Росії у свій час найбільш ефекти-

вними виявилися колективні дії робітників місцевих відділень іноземних компаній, таких як "Форд", "Хайнекен" [Болдырев, 2007].

Таблиця 3

Відповіді робітників України на запитання "На Вашу думку, які з перерахованих форм колективних дій найбільш ефективні для захисту трудових прав робітників?"

Форми колективних дій	N	%
Переговори з адміністрацією	915	50,8
Звернення до судових інстанцій	412	22,9
Звернення до Національної служби посередництва і примирення	103	5,7
Звернення в ЗМІ	393	21,8
Звернення до депутатів, партійних лідерів	181	10,1
Звернення до органів виконавчої влади	192	10,7
Проведення мітингів, пікетів	243	13,5
Організація страйку	169	9,4
Захоплення підприємства	31	1,7
Важко відповісти	494	27,4

Це спостереження підтверджується кореляційним аналізом між оцінкою робітниками ефективності форм колективних дій для захисту своїх трудових прав та мікро-економічними чинниками. Зафіксовано чіткий зв'язок ($\eta=0,270$) між рівнем доходу та показником звернення до Національної служби посередництва і примирення. Суттєвих кореляцій між кваліфікацією робітника та його оцінкою ефективності колективних дій не виявлено.

Змістовний вимір колективних дій

Готовність брати участь у заходах задля покращення свого становища залежить від змісту акції (див. табл. 4). Виявилось, що близько 45% робітників не вказала на жодну з із запропонованих акцій: п'ята частина опитаних із запропонованого переліку не знайшли відповідної за змістом акції, яка б могла поліпшити їхнє становище; майже 12% робітників влаштовує їхнє становище; майже 15% не визначилися з відповіддю. Якщо брати ті відповіді, в яких вказували на певну акцію, то найбільше (43,2%) робітників готові брати участь в акціях за підвищення зарплати і поліпшення інших умов праці. Наступними за показниками готовності йдуть акції проти несправедливих звільнень та за прийняття соціально-трудового законодавства в інтересах робітників. Натомість на акції щодо більш масштабних пере-

творень, як, наприклад, щодо зміни соціально-економічного і політичного ладу країни, робітники не демонструють готовності.

Якщо проаналізувати змістовний вимір колективних дій за галузями виробництва, то готовність брати участь в акціях за підвищення зарплати та поліпшення умов праці, більшою мірою демонструють робітники промисловості (46,7%) та транспорту/зв'язку (43%), ніж працівники будівництва (35,5%) та торгівлі, ремонту і послуг (34,5%). Подібна ситуація простежується і щодо готовності брати участь в акціях проти несправедливих звільнень: якщо серед робітників промисловості та транспорту/зв'язку таких відповідно 25,3% і 25,9%, то серед робітників будівництва та торгівлі, ремонту і послуг таких відповідно 17,5% і 16,1%. Натомість найбільший відсоток готовності брати участь в акціях за прийняття соціально-трудового законодавства в інтересах робітників демонструють робітники будівництва (25,1%), тоді як серед працівників торгівлі, ремонту і послуг – таких 7,9%. Останні також демонструють найменший від представників інших галузей відсоток готовності брати участі в акціях за поліпшення охорони праці і техніки.

Таблиця 4

Відповіді робітників України на запитання "В яких акціях Ви готові брати участь задля покращення свого становища?"

Зміст акцій	N	%
За підвищення зарплати і поліпшення інших умов праці	778	43,2
За поліпшення охорони праці і техніки безпеки	259	14,4
Проти несправедливих звільнень	418	23,2
За прийняття соціально-трудового законодавства в інтересах робітників	383	21,3
За зміну соціально-економічного і політичного ладу країни	249	13,8
Ні в одній з них, оскільки це не поліпшить мого становища	342	19,0
Немає потреби участі в будь-яких акціях, моє становище мене влаштовує	215	11,9
Важко відповісти	268	14,9

Якщо ж брати розподіли залежно від форми власності підприємства, то готовність брати участь в акціях за підвищення зарплати та поліпшення умов праці, більшою мірою демонструють робітники приватного підприємства за участю іноземного капіталу (50,2%) та державного/комунального підприємства (52,1%), ніж працівники приватного підприємства (38,6%) та підприємства зі змішаною формою власності (39,3%). Подібна ситуація простежується і щодо готовності брати участь в акціях за зміну соціально-економічного і політичного ладу країни: якщо серед робітників приватного підприємства за участю іноземного капіталу та державного/комунального підприємства таких відповідно 17,2% і 18,6%, то серед робітників приватного підприємства та підприємства зі змішаною формою власності підприємства зі змішаною формою власності таких відповідно 12,9% і 7,3%. Примітним є те, що найменшу готовність

брати участь в акціях за поліпшення охорони праці та техніки безпеки демонструють робітники приватних підприємств за участю іноземного капіталу (9,7%). Можна припустити, що ця проблема не є актуальною на цих підприємствах. Натомість робітники державних/комунальних підприємств демонструють найбільший відсоток (31,8%) порівняно з іншими щодо готовності брати участь в акціях проти несправедливих звільнень. Робітники приватних підприємств порівняно з іншими демонструють найбільший відсоток (23,7%) підтримки песимістичної позиції, що ні в одній з них вони не приймуть, оскільки це не поліпшить їхнього становища, а серед робітників підприємств зі змішаною формою власності найбільший відсоток (20,4%) тих, хто вважає, що немає потреби участі в будь-яких акціях, оскільки їхнє становище їх влаштовує.

Результати кореляційного аналізу зафіксували зв'язок ($\eta=0,230$) між рівнем доходу та відсутністю потреби участі в будь-яких акціях, оскільки їхнє становище їх влаштовує. Знову ж таки, як і попередніх випадках, суттєвих кореляцій між кваліфікацією робітника та змістовним виміром колективних дій не виявлено.

Причини конформізму українських робітників.

Якщо проаналізувати причини конформізму українських робітників, то відповіді запитання "Як Ви вважаєте, чому в Україні немає масового протестного руху

робітників?" свідчать про самокритичність представників робітничого класу (див. *табл. 5*). Робітники здебільшого виняють себе, вказуючи на власний страх звільнення та різних санкцій, відсутність досвіду боротьби, пасивним примиренням з існуючим становищем, відсутністю віри в ефективність протестів та доцільність за цих умов бути сам за себе. Разом з тим, робітники вказують на відсутність авторитетних лідерів та брак єдності та пролетарської солідарності у їхньому середовищі.

Таблиця 5

Відповіді робітників України на запитання "Як Ви вважаєте, чому в Україні немає масового протестного руху робітників?"

Причини конформізму	N	%
Робітники сподіваються, що скоро життя покращиться	332	18,4
Робітники бояться звільнення та інших санкцій	698	38,8
Робітники змирилися з існуючим становищем і терплять його	496	27,6
У робітників немає досвіду боротьби за свої права	505	28,1
За нинішніх умов кожен виступає сам за себе	408	22,7
У робітників немає авторитетних лідерів	476	26,4
Робітники не віряють, що чогось можна добитися протестами	485	26,9
У робітничому середовищі немає єдності і пролетарської солідарності	276	15,3
Газети, журнали, радіо і ТБ постійно перемикають увагу робітників на розваги та інші другорядні питання	153	8,5
Інше	8	0,4
Важко відповісти	242	13,4

Якщо проаналізувати причини конформізму у робітничому середовищі за галузями виробництва, то про страх бути звільненим або зазнати інших санкцій більшою мірою вказують робітники промисловості (42,3%) та транспорту/зв'язку (40,7%), ніж працівники будівництва (28,4%) та торгівлі, ремонту і послуг (29,6%). Подібна ситуація простежується і щодо визнання того, що у робітників немає досвіду боротьби за свої права: якщо серед робітників промисловості та транспорту/зв'язку таких відповідно 29,8% і 30,4%, то серед робітників будівництва та торгівлі, ремонту і послуг таких відповідно 24,6% і 21,0%. Треба зазначити, що робітники промисловості вирізняються найбільшим відсотком (30,9%) визнання відсутності серед них авторитетних лідерів та найменшим відсотком підтримки тези, що робітники сподіваються, що скоро життя покращиться. Очевидно, що робітники промисловості вирізняються з поміж інших усвідомленням потреби політичного лідерства в їхньому середовищі та найменшими ілюзіями щодо свого становища. Парадоксально, але серед працівників торгівлі, ремонту і послуг виявилось найменше (6,4%) тих, хто вказав, що у робітничому середовищі немає єдності і пролетарської солідарності.

Розподіл відсотків залежно від форми власності підприємства продемонстрував, що страх бути звільненим або зазнати інших санкцій більшою мірою вказують робітники приватного підприємства за участю іноземного капіталу (46,7%) та державного/комунального підприємства (46,7%), ніж працівники приватного підприємства (34,2%) та підприємства зі змішаною формою власності (36,1%).

Подібним чином відбувається диференціація поглядів щодо браку єдності і пролетарської солідарності: якщо серед робітників приватного підприємства за участю іноземного капіталу та державного/комунального підприємства згодних з цим нараховується відповідно 21,1% і 21,3%, то серед робітників приватного підприємства та підприємства зі змішаною формою власності таких відповідно 12,4% і 12,6%. Робітники приватного підприємства за участю іноземного капіталу вирізняються з поміж інших найбільшим відсотком (35,2%) тих, вказує брак досвіду боротьби за свої права. Натомість серед робітників державного/комунального підприємства найбільше (34%) тих, хто вказує на брак авторитетних лідерів. Виявилось, що серед робітників підприємства зі змішаною формою власності виявилось найбільше (28,8%) порівняно з іншими тих, хто вважає що, за

нинішніх умов кожен виступає сам за себе. Разом з тим, розподіли відсотків демонструють, що оптимістів дещо більше виявилось серед робітників приватного підприємства за участю іноземного капіталу (23,3%) та підприємства зі змішаною формою власності (23%), ніж серед робітників приватних підприємств (17,1%) та державного/комунального підприємства (15,9%).

Суттєвих кореляцій між рівнем доходу та кваліфікацією робітника, з одного боку, та причинами конформізму у робітничому середовищі не виявлено.

Слід зазначити, що причини конформізму можна пояснювати ще й тим, що робітники часто не усвідомлюють своїх трудових прав. Такі висновки напрашуються результатами відповіді робітників на запитання "Чи дотримується Ваш роботодавець трудових прав робітників?", коли більша частина (64,2%) дала ствердну відповідь, а 22% не визначилися з відповіддю. І лише 13,8% робітників дали негативну відповідь. На перший погляд ситуація з трудовими правами робітників не така й вже погана. Але навіть серед тих, хто вказав на недотримання роботодавцями трудових прав, близько половини (47%) змушені терпіти, бо не бачать можливості їх захистити; 32,1% обурюються, але бояться боротися проти порушення своїх прав; 9,2% – не визначилися з відповіддю; і лише 11,6% вказали, що відстоюють свої права всіма доступними їм засобами.

Висновки. Отже, підсумовуючи аналіз, можна зазначити, що припущення щодо зв'язку між економічними чинниками та проявами солідарності та колективних дій робітників в цілому підтвердилося. Більшості українських робітників притаманні колективістські норми щодо солідарності в робітничому середовищі. Однак чверть робітників одночасно сповідують норми колективізму та індивідуалістської відчуженості. Така амбівалентність поглядів щодо солідарності вагомої частини робітничого класу України свідчить про розмитість політичної свідомості, яка знаходиться в процесі соціально-економічного переформатування. Саме в часи трансформації економіки, соціальної нестабільності індивід приміряє всі зразки адаптивної поведінки. За умов, коли сталість трудового колективу суттєво піддається ринковим подразникам, робітник намагається раціонально визначити оптимальний варіант своєї поведінки. Тому найпоширенішим мотивом колективних дій робітників є готовність брати участь в акціях за підвищення зарплати і поліпшення інших умов праці. На обмеженість полі-

тичної свідомості українських робітників вказує невисока популярність можливих колективних акцій щодо зміни соціально-економічного і політичного ладу країни.

Основними причинами конформізму є страх звільнень та різних санкцій, відсутність досвіду боротьби, відсутність віри в ефективність протестів, пасивне примирненнн з існуючим становищем, що є наслідком відсутності авторитетних лідерів та браку єдності та пролетарської солідарності у робітничому середовищі. Очевидно, що слабка робота профспілок та профільних політичних партій залишає відкритою нішу для нової робітничої партії у політичному просторі України.

Галузева поляризація поглядів між традиційним індустріальним пролетаріатом та новітнім обслуговуючим пролетаріатом черговий раз відтворює вірність постулату про залежність політичної свідомості від способу виробництва. Якщо робітники промисловості вирізняються визнанням відсутності серед них авторитетних лідерів та найменшим сподіванням, що скоро життя покращиться, то серед представників торгівлі, ремонту та послуг переважають ті, хто не усвідомлює свої інтереси та потребу у пролетарській солідарності. Це пояснюється тим, що сфера послуг вирізняється непостійним складом персоналу, відсутністю сталого колективу та традицій захисту своїх прав. Це в черговий раз доводить тезу про те, що найбільш сприятливим середовищем для формування пролетарської свідомості є промисловість. Саме із зниженням промислового виробництва і зайнятості в цій галузі пов'язані проблеми класової солідарності робітників. Оскільки непромислові сфери є слабким середовищем для формування класової солідарності, очікувати зростання політичної свідомості серед працівників торгівлі чи "офісного планктону" є поки що марним.

Відмінності за формою власності підприємства зафіксували той факт, що вітчизняні підприємства (як державні, так і приватні) продовжують відтворювати патерналістські відносини між адміністрацією та працівниками, зберігаючи у свідомості робітників пам'ять про радянське минуле та обмежуючи активні дії. Домінування неформальних зв'язків і норм над принципами формально-правової організації праці притлумлюють у робітників відчуття антагонізму відносно власників та адміністрації підприємства. Психологічно це є відлунням традиційної общинної свідомості. Натомість праця на підприємствах, які чітко ідентифікують свій іноземний капітал, нівелюють патерналістські сподівання, бо вважаються "чужими". Це руйнує конформістські ілюзії та сприяє активістській політичній свідомості, яка втілюється в усвідомлення відсутності досвіду боротьби за свої права, готовність об'єднуватися з іншими соціальними групами у боротьбі за свої інтереси та застосовувати такі новітні й ефективні форми тиску як звернення до Національної служби посередництва і примирення та демонструють найбільшу готовність брати участь в протестних акціях демонструють робітники приватного підприємства за участю іноземного капіталу та державного/комунального підприємства, найменшу – працівники приватного підприємства та підприємства зі змішаною формою власності.

Аналіз не зафіксував суттєвих кореляцій між рівнем кваліфікації робітника та проявами солідарності і колективних дій робітників. Натомість перевірка впливовості показника рівня доходу з'ясувала, що із зниженням доходу зростає згода українських робітників з нормами індивідуалістської відчуженості. Тоді як із зростанням доходу збільшується готовність робітників солідаризуватися з інженерно-технічними працівниками свого підприємства та схильність до конструктивних методів вирішення суперечок із адміністрацією. Разом з тим, високий рівень доходу зумовлює конформізм через відсутність потреби участі в будь-яких акціях у робітничому середовищі та звуження переліку вимог.

Список використаних джерел

1. Куценко О. Чи зберігають значення класові підстави політичної участі / О. Куценко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 92–115. [Kutsenko O. Chy zberihaiut znachennia klasovi pidstavy politychnoi uchasti / O. Kutsenko // Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh. – 2006. – № 3. – С. 92–115.]
2. Симончук Е. Забастовочное движение: от всплеска в 1990-е до затухания в 2000-е годы / Е. Симончук // Коммунист Украины. – 2012. – № 5. – С. 52. [Simonchuk E. Zabastovochnoye dvizheniye: ot vspleska v 1990-e do zatukhaniya v 2000-e gody / E. Symonchuk // Kommunist Ukrainy. – 2012. – № 5. – С. 52.]
3. Рабочий класс Украины: вчера и сегодня. По материалам социологических исследований. – К.: ТОВ "Друкарня "Бизнесполіграф", 2014. – 344 с. [Rabochiy klass Ukrainy: vchera i segodnia. Po materialam sotsiologicheskikh issledovaniy. – К.: TOV "Drukarnia "Biznespolihraf", 2014. – 344 s.]
4. Рахманов О. Політична свідомість робітничого класу України у роки соціальних трансформацій / О. Рахманов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2015. – № 1. – С. 3–26. Rakhmanov O. Politychna svidomist robitnychoho klasu Ukrainy u roky sotsialnykh transformatsii / O. Rakhmanov // Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh. – 2015. – № 1. – С. 3–26.
5. Городяненко В.Г. Соціальна солідарність / В.Г. Городяненко, В.І. Тарасенко // Соціологія: короткий енциклопедичний словник. Уклад.: В.І.Волович, В.І.Тарасенко, М.В.Захарченко та ін.; Під заг. ред. В.І.Воловича. – К.: Укр. Центр духовн. культури, 1998. – С. 488–489. Horodianenko V.H. Sotsialna solidarnist' / V.H. Horodianenko, V.I. Tarasenko // Sotsiologhiia: korotkyi entsyklopedychnyi slovnyk. Uklad.: V.I.Volovych, V.I.Tarasenko, M.V.Zakharchenko ta in.; Pid zag. red. V.I.Volovycha. – К.: Ukr. Tsentru dukhovn. kultury, 1998. – С. 488–489.
6. Маркс К. Сочинения (2-е изд.) / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 4 (Май 1846 – март 1848). – М.: Издательство политической литературы, 1955. – 638 с. [Marx K. Sochineniya (2-e izd.) / K. Marx, F. Engels. – Т. 4 (Mai 1846 – mart 1848). – М.: Izdatelstvo politicheskoi literatury, 1955. – 638 s.]
7. Резнік О. Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації / О. Резнік. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – 336 с. Reznik O. Hromadianski praktyky v perekhidnomu suspilstvi: chynnyky, subiekty, sposoby realizatsii / O. Reznik. – К.: Instytut sotsiologii NAN Ukrainy, 2011. – 336 s.
8. Паніна Н.В. Технологія соціологічного дослідження. Курс лекцій / Н.В. Паніна. – К.: Наукова думка, 1996. – 232 с. Panina N.V. Tekhnologhiia sotsiologichnoho doslidzhennia. Kurs lektsii / N.V. Panina. – К.: Naukova dumka, 1996. – 232 s.
9. Горбачик А.П. Аналіз даних соціологічних досліджень засобами SPSS: Навчальний посібник / А.П. Горбачик, С.А. Сальнікова – Луцьк: РВВ "Вежа" Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 164 с. Horbachyk A.P. Analiz danykh sotsiologichnykh doslidzhen zasobamy SPSS: Navchalnyi posibnyk / A.P. Horbachyk, S.A. Sainikova – Lutsk : RVV "Vezha" Volyn. nats. un-tu im. Lesi Ukrainky, 2008. – 164 s.
10. Болдырев О. Стачка на "Форде": бастуют, потому что не голодают / О. Болдырев // BBCRussian.com. 12 декабря 2007 г [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/russia/newsid_7141000/7141369.stm. [Boldyrev O. Stachka na "Forde": bastuiut, potomu chto ne golodaiut / O. Boldyrev // BBCRussian.com. 12 dekabria 2007 h [Electronic resource]. – Mode of acces: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/russia/newsid_7141000/7141369.stm.]

Надійшла до редколегії 25.06.15

O. Rakhmanov, Dr.Sc., Prof.

Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine

ECONOMIC FACTORS OF SOLIDARITY, COLLECTIVE ACTION AND CONFORMISM IN THE WORKING ENVIRONMENT IN UKRAINE

The article analyzes the impact of the mode of production of material life for solidarity and collective action of workers. Analysis revealed sectoral polarization of views between traditional industrial proletariat and the latest servicing proletariat. The class consciousness of the Ukrainian workers hampered paternalistic nature of the relationship with the administration of domestic companies (both public and private), while work in enterprises with foreign capital contributes activist type of political consciousness. Rising income workers to direct their constructive methods of settling disputes with the administration and simultaneously eliminates their readiness to protest action. Instead, low income contributes to alienation in the working environment.

Keywords: working class, solidarity, collective actions, conformism